

ארבע מדות ביושבי לפני חכמים – ארבע שיטות בסדר הערכתן

ד"ר יהורם לשם, מכון מיג"ל והמכללה האקדמית תל-חי

פתיחה

במרכזו של פרק ה' מ"פרקי אבות", ישנו רצף של שש משניות (י-טו) הפותחות ומונות ארבע מידות שונות: באדם, בדעות, בתלמידים, בנותני צדקה, בהולכי לבית המדרש וביושבי לפני חכמים. נעיין נא במשנה האחרונה שברצף:

"ארבע מדות ביושבי¹ לפני חכמים ספוג ומשפך משמרת ונפה ספוג שהוא סופג את הכל משפך שמכניס בזו ומוציא בזו משמרת שמוציאה את היין וקולטת את השמרים ונפה שמוציאה את הקמח וקולטת את הסולת" (משנה טו).

וכבר עמדו פרשני המשנה על קיומה של היררכיה בין ארבעת המידות: לכאורה נראה כי המידה המובחרת היא האחרונה שביניהן - הנפה. מאידך, לא כל כך ברור מי מהן היא המידה הפחותה. ובקרב חכמינו מצאנו דעות שונות ומפאת נועם דבריהם, נביאם כלשונם.

א'

בניגוד למשנתנו שאיננה מדרגת את המדות באופן ברור, המקבילה באבות דרבי נתן (מדרש שראשיתו כנראה בא"י בסוף תקופת התנאים והמשכו עד לאחר תקופת האמוראים ואולי אף הגאונים²) נוקטת באופן שיפוטי ברור ומכתירה את בעלי המידות הנ"ל בתארים מחמיאים ושאינם מחמיאים כלל:

ארבע מדות ביושבים לפני חכמים יש דומה לספוג. יש דומה לנפה. יש דומה למשפך. ויש דומה למשמרת: דומה לספוג כיצד? זה תלמיד ותיק שיושב לפני חכמים ולמד מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות כשם שספוג סופג את הכל כך הוא סופג את הכל. [דומה] לנפה כיצד? תלמיד פיקח שיושב לפני תלמידי חכמים ושמע מקרא ומשנה מדרש הלכות ואגדות כשם שנפה מוציאה את הקמח וקולטת את הסולת כך הוא מוציא את הרע וקולט את היפה. [דומה] למשפך כיצד? זה תלמיד טיפש שיושב לפני ת"ח שמע מקרא ומשנה [מדרש] הלכות ואגדות כשם שהמשפך מטיל מכאן ויוצא מכאן כך הוא כל דבר ודבר שמטילין באזניו נכנסים מכאן ויוצאין מכאן ראשון ראשון נשמט והולך לו. [דומה] למשמרת כיצד? זה תלמיד רשע שיושב לפני חכם ושמע מקרא משנה מדרש הלכות ואגדות כשם שהמשמרת מוציאה היין וקולטת השמרים כך הוא מוציא את היפה וקולט את הרע. (נוסחא א פרק מ, מהד' ש"ז שכטר).

● גרסה מקוצרת של המאמר התפרסמה ב"דף שבועי" מספר 1267 (פרשת "בהר", תשע"ח), הפקולטה למדעי היהדות, אוניברסיטת בר-אילן: <https://www1.biu.ac.il/File/Parasha/lesemm.pdf>
** מוקדש לחברות וחברי חוג "עץ הדעת" שבקבוץ יפתח, במחיצתם נרקמה רשימה זו.

¹ כך הגרסה במהדורת אלבק-ילון (ששה סדרי משנה, תל אביב, תשמ"ח) ובמהדורות רבות אחרות. אמנם יש הגורסים "ביושבים" (לדוגמא כתב יד קופמן).
² להרחבה ראו בספרה של ענת רייזל, מבוא למדרשים, אבות דרבי נתן, עמ' 320-331, אלון שבות, תשע"א.

נמצאנו למדים כי לדעת האבות דרבי נתן המידה הפחותה שבכולן היא המשמרת – המייצגת את התלמיד הרשע, שהוציא את היפה וקלט את הרע. מכיוון שתלמיד זה ביצע באופן פעיל³ סינון שלילי, יש לגנותו על כך ולהחשיבו כרשע. לדעה זו, עדיף היה לו לתלמיד זה שלא ילמד כלום מאשר ללמוד ולקלוט את הרע.

ב'

רבי מנחם המאירי (1249-1315, פרובנס) לעומת זאת נוקט בגישה מרוככת יותר ואינו משתמש בכינויים קשים כלפי בעל המידה הפחותה. מאידך, ארבע המדות שמנתה המשנה נחלקות אצלו לשלוש מדרגות בלבד⁴: לא גמיר ולא סביר (לא למד ולא הבין), גמיר ולא סביר וסביר וגמיר:

ספוג שהוא כו' פי' ספוג הוא צמר הים הנקרא איספונג"ה ובולעת כל משקה שנכנס בה כך יש בני אדם שיש להם בית קיבול רחב ומקבלים כל מה שהם שומעים אבל אין להם בחינה לברור מה שהוא העיקר **זוה הנקרא גמיר ולא סביר. משפך שמכניס בזה ומוציא בזה** פירוש משפך הוא שדרך בני אדם לערות בו את היין לבקבוק וכל מה שנכנס למעלה כך יוצא מלמטה כלעומת שבא כן יצא, כך יש תלמידים שהם בהפך אותם שזכרנו שאין להם בית קיבול כלל אלא שומעים ושוכחים לשעתם, **זוהו הנקרא לא גמיר ולא סביר. משמרת שמוציאה את היין וקולטת את השמרים** פירוש משמרת היא שמסננין בה את היין והשמרים נשארים בתוכה, כך יש תלמידים שמקבלים את הפסולת כגון פשטים ושמועות וקצת הגדות דרך שעשוע ושוכחים את העיקר, זוהו רוב המון העם, וחכמי המוסר אמרו על זה, אמר החכם לתלמידיו אני הקצב, והחכמה הצאן, ואתם הקונים, וההמון הכלבים, כלומר שלא יבא לחלקם רק עצמות וטלפים והדברים המושלכים, אבל התלמידים שייחס עליהם שהם הקונים יקנה כל אחד מהם כפי עושרו, ר"ל שיקבל כל אחד כפי שכלו, ואף זה בכלל לא גמיר ולא סביר. **נפה שמוציאה את הקמח וקולטת את הסולת**, פירוש במקום זה לא נאמר על נפה סתם שנפה סתם גם היא מוציאה את הקמח וקולטת את המורסן אלא שלא נאמר אלא על הקרויה ביחוד "נפה לסולת", והסולת הוא גס מן הקמח יותר, ועושין פת יפה מן הסולת יותר מן הקמח, וכן שהמנחות מביאין אותם מן הסולת הגס, עד שמעבירין אותו דרך נפה זו, ואותו הקמח דק נקרא אבק מנחות, כך יש תלמידים שלומדים ובוררים לעצמן את העיקר ומשכחים את הפסולת, זוהו המין המשובח שבהם **והוא נקרא [גמיר] וסביר**. ובאבות דר"נ פכ"ט קראוהו גבור וכלי זיין בידו זוהו הנקרא ראוי להוראה בכל מקום (**בית הבחירה**, שם).

נמצאנו למדים שלדעת המאירי המידה הפחותה שבכולן - "אינו גמיר ואינו סביר" מיוצגת בעיקר ע"י המשפך. אלא שגם המשמרת אף היא בכלל מידה זו, שהפסולת שנקלטה אצל התלמיד אין בה חשיבות כלל והרי היא כאיננה.

³ ובפירוש "נחלת אבות" לרבנו דון יצחק אברבנאל (מהדורת אורן אלון, אשקלון תשע"ג) כתב שם על המשמרת: "...גם כי להיותו עקש ופתלתול יזכור הדעות המשובשות כדי לקנטר ולא האמתיות המוסכמות. ועל זה נאמר "אנשי רע לא יבינו משפט" כי לא אמר לא יעשו משפט אבל לא יבינו, לפי שלרשתם לא יבינו כי אם הדעות המשובשות". וזאת בניגוד לרשב"ץ (רבי שמעון ב"ר צמח דוראן, ספרד/אלג'יר, סוף המאה ה 14) שכתב: "אלו המידות אין ראוי ליקרא בהם האדם "חסיד" או "רשע", כי אין בידו להיות לו מידה יותר טובה ממה שיש בו... וזו המידה היא מתת אלהים כשהיא טובה ואינה ביד האדם, ואין בזה "חסיד" או "רשע". (פירוש רשב"ץ, משנת ראובן - מסכת אבות עם פירושי הראשונים, ירושלים, תש"ע).

⁴ את הצירוף הרביעי האפשרי: "לא גמיר וסביר", המאירי לא מנה. שלדעתו אין מה להסביר ולהבין אם לא למד מאומה.

ג'

והנה לעומת הגישה השלילית כלפי המשמרת שנקטו המפרשים שראינו עד כה, בעל הפירוש המיוחס לרש"י⁵ בפירושו למשנתנו בחר בכיוון חיובי יותר ובדבריו טמון מסר חינוכי עמוק:

ספוג. ספוגא בלע"ז: שהוא סופג את הכל. כך יש תלמיד משובח שלבו רחב לשמוע אבל אינו רחב כל כך שיוכל להבחין בין עיקר לטפל: משפך נטוי"ר בלע"ז: שמכניס בזה ומוציא בזה. שכל מה שמכניסים מלמעלה יוצא ממנו מלמטה כך יש תלמיד ששוכח הכל. אבל יש תלמיד משובח ממנו שקולט מקצת פסולת כמשמרת זו של יין שקולטת את השמרים וחולפת את היין, כך יש אדם שמניח את העיקר ועומק ההלכה ומחזיק בידו הטפל: משובח מכולם שדומה לנפה שמוציאה את הקמח במקום שטוחנין ברחיים של גרוסות לצורך סולת למנחות שאותו קמח שנפול מן הנפה נקרא אבק של מנחות דהוי גרוע ופסולת לגבי מה שנשאר בנפה שנשרה קליפתן מפני שלתתן במים חוזרין וטוחנין אותן עם אותם גריסין של חטים שנשאר בנפה דק ומוציאין מהן סולת נקיה.

ויש לשים לב לגישה החיובית שבדבריו, שמכנה את כל התלמידים והמידות בכינוי "תלמיד משובח" חוץ מן המשפך, שלמרות שהיא המידה הפחותה שבעיניו, אינו יוצא כנגדה באמירה שלילית. והנה יחסית למשפך, יש תלמיד משובח ממנו – המיוצג ע"י המשמרת שקולטת מקצת הפסולת. ומכאן שלדעת רש"י מבחינה חינוכית עדיף לקלוט מעט מן הפסולת, מאשר לא לקלוט כלום⁶. האם מכיוון שפסולת השמרים מעורבת גם עם שאריות יין?⁷ או שמא מכיוון שהפסולת עצמה בעצם איננה פסולת? שהרי פסולת של תורה - תורה היא, ואף היא יקרה מפז וזהב רב. וכדברי רש"י ראינו לאחרונה בכנס "חדשנות בענף המזון" שהתקיים במכללה האקדמית תל-חי בג' בתמוז תשע"ז (27.6.17), שבו הוצגו מוצרי מזון חדשים שפיתחו תלמידי החוג למדעי המזון. והנה אחד המוצרים שהוצגו בתערוכה היה ה"שמרקי" – חטיף בריאות על בסיס שמרי יין מיובשים, שמקורם בבוצת היין מפסולת היקבים. ללמדנו שגם הפסולת יכולה להפוך לסולת.

ד'

נסיים את עיונו בפירושו המפתיע של הרב ישראל ליפשיץ בעל "תפארת ישראל" (1782-1860, אשכנז). בניגוד למפרשים שראינו עד כה, לפיהם המבחן למעלתו ומידתו של התלמיד הוא מה הותר הלימוד אצלו, לפי התפארת ישראל המבחן הוא הפוך: אדרבא יש לראות מה התלמיד מסוגל להוציא מעצמו בעקבות לימודו כדי להעביר וללמד

⁵ על פירוש זה ועל הפירוש ה"אמיתי" של רש"י למסכת אבות ראו ב"משנת ראובן - מסכת אבות עם פירושי הראשונים" (שם, מבוא, עמ' י-יא).

⁶ על הבדל מרכזי זה שבין רש"י לשאר הפרשנים כבר עמד הרשב"ץ (שם), שבחר לצדד בשתי הדעות הסותרות, שנכונות לדבריו במצבים שונים: "... ורש"י ז"ל פירש כי זה (המשמרת, י"ל) יותר טוב מ"משפך", שזה לא קלט כלום, וזה קלט מקצת פסולת. והרמב"ם ז"ל כתב בהיפך. ואני אומר שדברי רש"י ז"ל הם אמת בעניין ההלכה, ודברי הרמב"ם ז"ל אמת בעניין דעות האמונה, כי יותר טוב שלא יישאר בידו כלום ולא שישכח הדעות האמתיות ויישאר בידו דעות הכפירה...". (בדומה לאדר"נ ולמאירי גם לפי הרמב"ם הנפה היא המידה המובחרת כלשונו בפייהמ"ש "הטובה שבהן", והמשמרת "הפך הנפה" היא המידה הפחותה שבהן. וראו עוד על דעת הרמב"ם לקמן בהערה מס' 10).

⁷ מעין לשונו של בעל "ספר החינוך" (מצווה צה'. מהד' שעוועל, ירושלים תשמ"ד): "...כי בפסולת רב מעט אוכל נמצא לעתים".

הלאה. ממילא המידה המובחרת לשיטתו היא דווקא המשמרת, שבאמצעותה ניתן להוציא מחומר הגלם שנקלט את המוצר המזוקק ביותר הוא היין המובחר⁸.

ספוג – [קז] [שוואם] בל"א: שהוא ספוג את הכל – [קח] משקין צלולים ועכורים מתוקים ומרים. ואין בכוחו להוציאן מעצמו רק ע"י שידחקוהו. וגם אז לא יוציא הכל. והנה מה שיוציא יוציא פגום מעורב בטעם הספוג. וכך זה האדם כל מה ששמע מרבו, אומר עליו הן, ואין בכוחו לבחון בין אמת לשקר. ומדאינו בעל שכל אין בכוחו להוציאן לחוץ רק כשידחקוהו ע"י רבוי שאלות. ומדאין לו לו לשון למודים מוציא רק קצת מהדברים ששמע. ויאמרם מבולבלים פגומים בלי טעם: **משפך – [קט] [טריכטער] בל"א, שמריקין על ידו משקין מכלי אל כלי: שמכניס בזו ומוציא בזו – [קי] כך זה יש כח בידו לחזור ולומר לאחרים כל הדברים ששמע מרבו, וזה עדות שהבינם יפה, וגם יש לו לשון למודים ללמד לאחרים, אבל אין כח בשכלו לבחון דבריהם ולהבדיל בין עיקר לטפל: משמרת – [קיא] [זייעה] בל"א שמסננין בה המשקין הצלולים: שמוציאה את היין וקולטת את השמרים – [קיב] כך זה קלט הכל, ובוחן ובודק יפה בכח שכלו ללמד רק האמת קב ונקי, והשאר מבטלו בלבו: נפה – [קיד] [זיעב] בל"א: שמוציאה את הקמח וקולטת את הסלת – [קיד] סולת הוא היותר דק שבקמח, שנשאר בשולי הנפה ודפנותיה⁹. ובדומה לו מי שהוא עקום השכל, שמהפך בלימודו אור לחושך וחושך לאור, ומטעים לאחרים הטפל, ומניח העיקר. [וניל מדצריך ללימוד ב' דברים, שכל ולשון למודים. להכי נקט ספוג, שחסרו לו שתיהן. ומשפך, שיש לו לשון למודים ולא שכל, ומשמרת שיש לו שתיהן ונפה שיש לו שכל ולא לשון למודים, ומוציא ע"ז הטפל תחת העיקר]:**

סיכום

הנה כי כן, מצאנו בקרב חכמינו דעות שונות בהערכתה של המשמרת ושאר המידות. מהם שמיקמו את המשמרת בתחתית הרשימה, מהם שמיקמוה במרכז הרשימה ומהם שהכתירוה בראש כל המידות כולן. את השיטות שראינו¹⁰ ניתן לסכם בקצרה בטבלה הבאה:

⁸ כיוון דומה הציע פרשן בן דורנו- פרופ' זאב ספראי, שב"משנת ארץ ישראל" (מסכת אבות, ירושלים, תשע"ג) כתב על המשמרת: "...תלמיד זה הוא התלמיד הרע ביותר: הוא קולט את הפסולת ואת כל הטוב הוא מפסיד. אפשר לפרש גם ההפך, שתלמיד כזה הוא התלמיד האידיאלי המזכך את הלימוד, ואת היין שנוזל מהמשמרת שומרים". ובאופן דומה כתב על הנפה: "...אפשר שכך נקרא התלמיד הטוב, המזכך את לימודו, או שזה התלמיד הרע שמכל הלימוד נשארה בכברה שלו רק הפסולת".

⁹ ולפי פירושו הסולת היא הפסולת. וכבר העיר על דבריו ר"ח אלבק בפירושו למשנתנו (מהד' אלבק- ילון, שם, השלמות ותוספות) שאין הדבר כן, אלא: "הסולת הוא הקמח המובחר כמבואר בהרבה מקומות... וזה ברור ולא באתי אלא להוציא מדברי בעל תפארת ישראל, שסובר שהסולת היא הפסולת..."

¹⁰ הרמב"ם שפירושו נזכר לעיל בהערה 6, לא מפרט את ההיררכיה המדויקת שבין המידות. ייתכן שלדעתו סדר המידות (מהמעולה אל הפחותה) הוא כך: נפה ("הטובה שבהן"), משפך (שיבין לאלתר ולא יזכור כלל"), ספוג ("האיש הזכרן... לא יבדיל בין האמת לשקר"), משמרת ("הפך לנפה"). ואם-כן, הרי שמדובר בשיטה חמישית לסידור מעלתן של המידות. וכבר העיר הר"י קאפח במהדורתו על כך שהמילים המתייחסות לנפה: "היא הטובה שבהן" אינן מדברי הרמב"ם, אלא תוספת של המדפיס.

תפארת ישראל	המיוחס לרש"י	המאירי	אבות דרבי נתן	
משמרת – יש לו שכל וגם לשון לימודים	נפה – משובח מכולם	נפה – גמיר וסביר	נפה – תלמיד פיקח	1 המידה המובחרת
נפה - יש לו שכל ולא לשון לימודים	ספוג – תלמיד משובח	ספוג – גמיר ולא סביר	ספוג – תלמיד ותיק	2
משפך - יש לו לשון לימודים ולא שכל	משמרת - משובח ממנו שקולט מקצת פסולת		משפך – תלמיד טיפש	3
ספוג – אין לו שכל ולא לשון לימודים	משפך - תלמיד ששוכח הכל	משמרת – אף היא לא גמיר ולא סביר משפך – לא גמיר ולא סביר	משמרת – תלמיד רשע	4 הפחותה שבכולן

ויהי רצון שאנו ותלמידנו נזכה למדות המעולות כולן ונלמד להיות פיקחים, גמירים וסבירים, משובחים מכולם, בעלי שכל טוב ולשון לימודים.